

BİLİM TARİHİNİN İLK YAPMA DİLİ BÂLEYBELEN

KOÇ, Mustafa
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

Türklerin bilime katkıları arasında ilk yapma dili oluşturmuş olmaları bildirinin ana konusudur Farklı köken ve yapıda diller konuşan kültürlerin yardımcı dili olması amacıyla 16. yy'da Muhyî (1528-1604) tarafından oluşturulan Baleybelen, gramer düzeyinde ilk yapma dildir Döneminin Osmanlı ilim çevrelerinde ilgi uyandıran bu dil çalışması. Batıda yapma dil çalışmalarının somut ilk örneklerinden (Esperanto gibi) üç asır önce meydana getirilmiştir Birbirini tamamlayan ve tamamı Türkçe kaleme alınmış gramer ve sözlükleriyle Bâleybelen'in yapısı, üreticisinin kimliği ve eserin devrinde meydana getirdiği tesirleri ve nihayet bu dil projesinin amacı bildiride ortaya konacaktır.

Yapma dile ait bu eserleri telif eden Muhyî, arkasında bıraktığı 200 kadar eserle ömrünü devamlı bir çalışma içinde geçirmiş güçlü bir kalemdir. Birçok cephede vücuda getirdiği eserler arasında en mühim çalışması, kendi geliştirdiği yapma dil Bâleybelen'dir. "Muhyî'nin dili" ya da "hayat veren dil" anlamına gelen Bâleybelen, müstakil bir grameri ve sözlüğü olan ilk pratik yapma dil olarak 16. yy'ın ikinci yarısında telif edilir.

İlk defa Batı'da Sacy tarafından, devri ve müellifi tespit edilmeden ve yapma dil olduğu belirlenmeden, bir tanıtma yazısıyla ilim âlemine Fransa İmparatorluk Kütüphanesi'nde bulunan yazması¹ üzerinden duyurulan Bâleybelen, Türkiye'de de Midhat Sertoğlu'nun bulduğu bir yeni yazma üzerine yazdığı makalesiyle tanındı.² Bâleybelen hakkında Batı ve Doğu'da yapılan hemen tüm çalışmalar yekûnu bu iki makaleden ibaret kaldı. Son olarak Mustafa Koç tarafından yazılan bir kitapla bu çalışmalar bütünü tamamlanmış oldu.³

¹ Tanıtılan yazma, Wansleben tarafından 1672 Temmuzunda Kahire'de satın alınıp 1673 Şubatında B. R'ye gönderilmiş ve Fransa İmparatorluk Kütüphanesi Farsça Yazmalar Bölümüne 188 numarayla kaydedilmiş olup *Notices et Exraits Des Manuscrits de la Bibliothèque Imperial et Autres Bibliothèques*'in 9. cildinde Sacy'nin "Kitabü aslı'l-makâsîd ve faslı'l-marâsîd, Le capital des objets recherchés et le chapitre des choses attendues ou Dictionnaire de l'idiome Balaïbalan" başlıklı makalesiyle tanıtıldı.

² Midhat Sertoğlu, "İlk Milletlerarası Dili Bir Türk İcat Etmişti", Hayat Tarih Mecmuası, 1 Şubat 1966, C. 1, sayı 1, s. 67.

³ Bütün bu risaleler Mustafa Koç tarafından tenkitli metin hâlinde işlenerek yayımlandı: Mustafa Koç, *Bâleybelen Muhyî-i Gülşeni İlk Yapma Dil*, İstanbul, 2005.

Gerekli ilgiden mahrum kalan bazı buluşlar, takipçileri tarafından geliştirilmediği için diğer çalışmaları tetikleyemez. Türklerin bilim ve dil tarihine katkıları açısından bir ilk olan Bâleybelen, keşiflerin ve icatların birçoğunun başına gelen bu talihsizliği yaşadı. Şüphesiz bu hamleler, değerleri sonra da anlaşılrsa kıymetlerini daima muhafaza eder.

Yapma dilleri ortaya çıkaran sebepler arasında birbiriyle çelişen iki amaç öne çıkar: bilgiyi sırlamak ve bilgiye erişimi kolaylaştırmak. Muhyî-i Gülşenî'nin çalışması iki uçlu olmak itibarıyla diğer yapma dillerden ayrılır.

Yaşadığı devre ve bulunduğu kültür Muhyî'yi yapma dili ortaya çıkarması için şartları hazırlar. İmparatorluğun hakimiyet alanının büyüklüğü ve bu büyük coğrafyanın farklı dilleri konuşan unsurları bir araya getirmesi, bu unsurlar arasındaki iletişimi temin eden ortak bir dili zorunlu kılar. İmparatorluk, resmî yazışmalarda Türkçeyi öne çıkarmakla birlikte diğer doğal diller üzerinde bir müeyyideye gitmez. Muhyî, farklı unsurlar arasında iletişimi temin edecek ortak bir dilin inşasını bu arka plandan alır. Balkan dillerinin göçlerle yoğun bir şekilde konuşulduğu Edirne'de ilk gençliği geçen Muhyî, Kanunî dönemiyle tam bir cazibe merkezine dönen İstanbul'un diller Babilinde yüksek öğrenimini tamamlar. Yerli nüfusunun büyük bir kısmının idarecilerinden farklı bir dil konuştuğu Mısır'da hayatının büyük bölümünü geçirir. Edebiyat, bilim ve günlük diller arasında dil tercihlerinin değişebildiği imparatorluk kültürünün içinde bir problem olarak gördüğü iletişimsizliği öğrenimi basit bir yapma dille halletme yoluna gider. Emeli icat ettiği dille "cümle cihanın konuşmalarını ve bu muvaffakiyeti görebilecek bir yaşa erişebilmeyi" arzu eder. Bu düşüncesi, kendisinden üç asır sonra benzer teşebbüsü hayata geçirecek olan Zamenhof'la kesişir.

Muhyî, ürettiği ve adını "Bâleybelen" koyduğu dil için ikinci bir fonksiyon gözetir: Din ve dünya görüşü, hakim anlayışla çeliştiğinde ortaya çıkacak rahatsızlıkları gidermeyi amaçlayan gizleme. Tanınmama, bilinmeme merkezinde gelişen bu düşünce, bilhassa İbn Arabî doktrinine bağlıların henüz İbn Arabî hayattayken başlayan ve Muhyî'nin idrak ettiği 16.yy'da muhaliflerin sert müdahaleleriyle sufilerin aleyhine sonuçlar doğuran hamlelerin kaçınılmaz sonucudur. Kimi medreselilerin din yorumuyla çelişen sufilerin düşüncelerini kamuya aktarmaktan çekinmelerini doğuran bu husus, Muhyî'nin içinde yer aldığı suffi muhitleri için sık sık rahatsızlık sebebi olur. İsmail Maşukî hadisesi, Muhyiddin-i Karamanî'nin katli, İbn Arabî aleyhinde verilen sert fetvalar, İbrahim-i

Gülşenî için sürdürülen tahkikatlar ve Muhyî'nin bütün hayatı boyunca İbn Arabî doktrinini müdafaa ederken yaşadığı sıkıntılar, sadece bir kesimin çalışmalarında kullanacağı özel bir dili hazırlayan sebepler olarak görülebilir. Sufilikte yüksek bilginin sadece ehli arasında paylaşılması gerektiği yolunda var olan ikazlar da bu cümledendir.

Gramer inşa etmek, anlatım imkânlarını şekillendirmek, doğu dillerinin ifade kabiliyetini bu yeni dilde de var edebilmek için Muhyî'nin diller üzerinde uzun etütler gerçekleştirmesi gerekirdi. Sesten cümleye uzanan, retorik de dahil dile ait bütün grameri içine alan ve nüanslarıyla zengin bir söz varlığını vücuda getirebilen kelime teşkili bilgisi bir mesele olarak ortaya çıkar. Muhyî'nin dillerin tabiatını bilmesi gerekirdi.

Muhyî, gerek Arapça ve gerekse Farsçayı çetin konuları kaleme alacak seviyede bilir. 16. yy. Osmanlısında bu dillerin ustalarından eğitim alır ve dile ait öğrenimi süreklilik gösterir.

İlk gençlik yıllarında Farsça şiiirleri edebî mahfillerde tartışma konusu olur. Vezin ve kafiye bilgisi ile henüz medrese talebesiyken tebarüz eder. Farsçaya hakimiyeti başta Şeyhülislam Ebussud Efendi olmak üzere sarayın dikkatini çeker. Kanuni'ye daha 16 yaşındayken Farsça manzumeler sunar. İlk eserleri Farsçadır. İran coğrafyasından gelen ve Farsçanın üstadı kabul edilen şahsiyetlerle temasları hatıralarında geniş yer alır. Farsçadan edebî metinler tercüme eder. Gülşenî dergâhında başta Mevlana Celaleddin-i Rumî'nin Mesnevîsi olmak üzere metinler okuttuğunu biliyoruz. Hâfız, Molla Camî, Fahreddîn-i Irakî gibi kalemlerin eserleri, çalışmalarında iktibaslarla yer alır. Toplamı bir divan eden Farsça şiiirler yazar. Farsçanın yapı bilgisini etraflıca ortaya koyar. Onun Farsça metinler şârihi Gelibolulu Sürurî'nin talebesi olduğunu zikretmeliyiz. Arapça, Edirne ve İstanbul medreselerinde Muhyî'nin bütün incelikleriyle öğrendiği bir diğer dildir. Dinî literatürün büyük bölümü Arapça olan bu devrin metinlerini deviren Muhyî, ömrünün son yarısını Arapçanın konuşulduğu Mısır'da geçirir. Orada sarf ve nahvin ustalarıyla beraberdir.

Muhyî'nin Türkçeye dikkati, Anadolu sahasında gelişen Oğuz Türkçesinin en zayıf noktasında derinleşir: Gramer. 16.yüzyılın ilk yarısında Bergamalı Kadri'nin Müyessiretü'l-ulûmu ile sınırlı gramer çalışması dışında Türkçenin gramerinin ele alınmadığını, dikkatin Türkçenin dil bilgisi üzerinde yoğunlaşmadığını biliyoruz. Muhyî, geleneği olmayan bir disiplini incelemeye koyulur. Meydana getireceği yapma dili Türkçe anlatmak istemesi şüphesiz önemlidir. Bu yapma dilin bütün gramerinin Türkçedeki karşılıklarını vermek ister. Çalışması mukayeseli bir gramer

yapısında gerçekleşir. Türkçenin ilk yapı bilgisi⁴ ve ilk zamirler kitabı⁵ bu şekilde ortaya çıkar.

İmparatorluğun şartları hem genel hem de özel bir dil için gerekli şartları hazırlar. Birbiriyle çelişen dile ait bu iki özellik için Muhyî iki ayrı gramer ve sözlük teşebbüsüne girişir. Muhyî, bu ilk yapma dilin gramerinde birbirinden kaynak ve yapı bakımından farklı olan Türkçe, Farsça ve Arapçadan yararlanır. Çok uzun bir hazırlık devresinden sonra vücuda gelebilecek böyle bir dilin telifine III. Murad'ın tahta çıktığı 1566'da *Bereme'y-Kâbe'y-Nele*'de (*İlmü'l-Harfü'l-Kebîr*) adlı risalesiyle başlar. Bu çalışmasında Bâleybelenin telif sebebini, ne zaman ve niçin meydana getirdiğini anlatır. Girişte III. Murad'la ilgili övgüler, risaleler toplamının sultana takdim edilmek istendiği (ya da takdim edildiği) izlenimi verir. Muhyî, burada dilin doğuşuna dair ileri sürülen tezleri tek tek inceler, bu konuda kendi görüşlerini ortaya koyar. Muhyî, dille ilgili toplu bir değerlendirme yaptığı bu eserinde dikkat çekici görüşleri nakleder. Dilin iletişim kurma, meramı ifade etmeyi sağlama ve toplum içinde yaşamak zorunda olan insanın ihtiyaçlarını gidermesine imkân sağlama özelliklerine temas ederek dilin sosyolojik boyutuna dikkat çeker. Ona göre dilin en temel özelliği sosyal mahiyet taşımasıdır; iletişimin bütün renkleri konuşma ve yazı diline dayanır. Bu düşünceler dili ilâhî bir lutuf kabul edenlerce ileri sürülür:

“Her insan, yaratılışından topluluk içinde yaşamaya mecbur olduğu gibi, eylemlerinde de olumlu ve olumsuz karşılık görmesi zorunludur. Bir başına kimse hayatını idame ettirmeye güç yetiremeyeceği için insanın kendi türünün yardımına ihtiyaç duyduğunda meramını aktarması önemli olduğundan, insanlar Allah'ın lutuf buyurup ihsan ettiği sözlerle doğruyu yanlıştan ayırıcı oldular ve bu kelimelerin vasıtasıyla karşıladıkları anlamları kavradılar. Dil, soyut-somut, fizik-metafizik bütün varlıkları gösterme hususunda diğer bütün iletişim vasıtalarından daha mükemmel ve gelişmiştir; sesle de ilgili bulunması cihetiyle herhangi bir enstrümana ihtiyaç duymadan maksadı tam olarak her türlü ifadeye imkân verir.”

Dilin doğuşuna dair öteden beri dile getirilen görüşler “lutfî”, “evlevî”, “vâzî'î” ve “ilhâmî” başlıkları altında incelenir ve değerlendirilir. Nesnelere ve isimler arasındaki ilişki bu risalede sorgulanır:

⁴ Mustafa Koç, “16. Yapılmış Osmanlı Türkçesi Gramer Çalışması: Bünyâd-ı Şi'r-i Ârif”, İstanbul (9) 2005, s. 209-234.

⁵ Mustafa Koç, “16. yüzyılda Türkçe Yazılmış İzhâr-ı Ezmâr-ı Mâ-tekaddem ve Keşf-i Estâr-ı Mercî'ün-ileyh-i Mübhem” Adlı Zamir Kitabı”, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-26 Eylül 2004, Ankara, 2004, C. 2, s. 2005-2021.

“İsimlerin (lafız, gösteren), karşıladıkları nesnelere (medlûl, gösterilen) herhangi bir doğal ilişkisi yoktur. Dilde aynı kelimenin iki zıt kavramı karşılmasına örnek çoktur: cevn (siyah, beyaz), kur’ (hayız, hayızdan temizlik) gibi. İsimlerle nesnelere arasında bir uygunluk olsaydı “çapa” için “kazan”, “kazan” için “kızan”, “iğne” için “diken” ve “diken” için “biten” denilirdi. Böyle olmasına sebep kavram ve isim arasında ilişki olmamasındandır.”

Varılan sonuç: Tanrı insana ihtiyaç miktarı kelimeyi öğretmiştir. Sınırlı kelime, ihtiyaçları genişledikçe, bulunan yeni nesne ve kavramlar, Tanrı’nın verdiği dil kabiliyetini kullanan insan tarafından adlandırılmıştır. Bâleybelen de bu doğrultuda meydana gelmiştir. Çekirdek kelime kadrosu ilâhîdir:

Muhyî, çalışmasında iddialıdır: “Öyle müstakil bir dil icat ettim ki böylesini ademoğlu yaratmadı. Türkçe ve Farsçayı bu dile aktardım, Arap dizilişiyle bu binayı sağlamlaştırdım. Adını Bâleybelen koyduğum bu dilde on konu tertip edildi. Her ilimde fazilet sahiplerinin aşamadıkları yüz meseleyi yetkince yazdım. Hak ehli birçok eser meydana getirdiler, ama hiçbiri böylesini meydana koymuş değil.”

Son olarak Bâleybelenin işleme programı verilir:

Es-sıfı’l-ûlâ fi’l-emsileti’l-muhtelifeti ve’l-muttarideti

Es-sıfı’s-sânî fi’l-emsileti’l-binâ’i

Es-sıfı’s-sâlis fi’l-kavâ’idi’s-sarfıyeti

Es-sıfı’r-râbi’ fi’l-hurûfi

Es-sıfı’l-hâmis fi’l-a’dâdi

Es-sıfı’s-sâdis fi’l-masâdiri

Es-sıfı’s-sâbi’ fi’l-lugâti

Es-sıfı’s-sâmin fi’l-ıstılâhi’llezî vaza’tuhu ‘alâ ma’ânin kuşifet lî ve mina’llâhi’l-’avnu ve’t-ta’lîmu ve innehu vâsi’un ‘alîmun.

Hâtime: Fi’r-risâleti’l-câmi’ati fi’l-kesreti li’t-tefrîkati ve’t-tefrîdi ve’l-hutabi’l-lâmi’ati fi’l-kesreti ve’t-tevhîdi.

El-kutubu fi’t-tefsîri ve’l-hadîsi ve’l-fikhi ve’t-tasavvufi ve vefri’l-Muhyî ve’l-hurûfi ve’l-kîmyâi ve’s-sîmyâi ve’t-tıbbi ve’t-tılsımâti.

Muhyî, diğer üç dilin gramer yapılarıyla yapma dilini karşılaştırarak işlemeye diğer bütün “Bâleybelen metinleri” boyunca devam eder. Bu çalışmasını Bâleybelen adı etrafında birbiriyle bağlantılı eserlerde bir araya getirir: Bunlar Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınan *Bereme’y-Kâbe’y-Nele (İlmü’l-Harfü’l-Kebîr)*, *Keveme’y-vünâ e Neveme’y-zünâ (Şerhu’l-emsileti ve Tecdü’d-defâtiri)*, *Zimiye beremâ Beniye neremâ (Bünyâd-ı*

'ulûm Lâyık-ı fühûm), *Lebeme 'y-velâ sir Kâbe 'y-Mevlâ (Harfu 'l-vucûh ilâ Nahvi 'l-Mevlâ), İzhâr-ı İzmâr-ı Mâ-tekaddem ve Keşf-i Estâr-ı Mercî 'ün-ileyh-i Mübhem, Ye-Haşeme 'y-bezem de 'y-Ezenâ 'y-milî'er (el-Fennu 's-sânî fi 'l-Kavâ'idi 'n-nahviyyeti), Tâfe bûyâ (Asl-ı ma'ânî), Kereme 'y-Âd (Ta'dâdu 'l-Vahdân), Zâte 'y-Vekeşâ ve Hâte 'y-Bekeşâ (Aslu 'l-mekâsîd ve Faslu 'l-merâsîd), Kitâb-ı Pîre Fân-beben (Âyîne-i Cihân-nümâ), Masâdır-ı Elsine-i Erba'a'dır.*

Bâleybele'nin sadece ses yapısı için çıkarılan bir listede onun doğal dillere dair bir gramere olan benzerliğini görebiliriz: Bu bölümde; Ünsüz Düşmesi (Tek Ünsüz Düşmesi, Tekleşme), Ünlü Düşmesi (Kelime Başında Ünlü Düşmesi, Kelime Ortasında Ünlü Düşmesi, Kelime Sonunda Ünlü Düşmesi), Hece Binişmesi, Ünlü Değişmesi (Kısalma, Tekleşme ve Uzama), Ünsüz Değişmesi, Ses Dönüşmesi, Ses Türemesi (Ünsüz Türemesi, Ünlü Türemesi) bahisleri işlenir.

Bu listenin en başında yer alan ünsüz düşmesi bahsinin ilk alt başlığından örnekler vererek ses bilgisinin Bâleybelendeki çeşitliliğini görebiliriz::

Tek Ünsüz Düşmesi

b > Ø: lezel < lezebel (taşaksız), necâ < necâb (bir işli), sedâ < sedâb (kapak)

c > Ø: ciyâ < cilyâ (on üç).

d > Ø: eyâ < edyâ (on bir), şüzen < şüdzen (buyuruk dutucu).

j > Ø: kecâb < kejcâb (kan işli).

m > Ø: düyâ < dümyâ (on dört), mîcîd < mimcîd (ağız bağı).

n > Ø: elenk < elnenk (öldürgen), demâ < demân (sünü), gesân < gensân (kendüyi ögen), hebâ < hebâ (esirgeyişlü), megâ < megân (eli üstün olan kimesne), renüz < râvnûz (onurga kemügi).

r > Ø: dü'ûc < dür'ûc (fîl dişi)

s > Ø: hadmed < hadmesed (kurdeşeni), mûzah < ümûzsaḥ, vüzâr < vüzâr (çeşte, şeş-târ)

v > Ø: gîrtâ < gîrtâv (avcı), kebnel < kebnevl (havlı), lederem < ledevrem (aç olmak), nederem < nedervem (tok olmak), pesem < pevsem (deprenmek)

z > Ø: 'asec < 'azsec (altun diken), beyâ < bezyâ (on iki), deşâtem < deş÷âtem (kökünden koparmak)

Bâleybele'nin yapı bilgisi (morfoloji) gelişmiş bir yazı dilinin bütün gramer başlıklarını içerir. Yapı bilgisi kısmının çıkartılan grameri aşağıdaki bütün başlıkları içerir:

Yapım Ekleriyle Kelime Üretme (İsimden Üreme İsimler, Fiilden Üreme İsimler, Fiilden Üreme Fiiller), Birleştirme Yoluyla Üretme.

İsimler: İsimlerde Çokluk, İsimlerde Küçültme, İyelik Ekleri, Bildirme Ekleri, İsimlerde Çekim, Akkuzatif, Lokatif, Ablatif, Datif, Enstrümental, İsimlerde Belirsizlik, İsimlerde Soru, Yer Adları, Zaman Adları, Araç Adları, İsim Tamlaması.

Sıfatlar: Niteleme Sıfatları, Sıfatlarda Küçültme, Sıfatlarda Karşılaştırma, Berkitme Sıfatları, Belirtme Sıfatları, Gösterme Sıfatları, Sayı Sıfatları, Asıl Sayı Sıfatları, Sıra Sayı Sıfatları, Üleştirme Sayı Sıfatları, Kesirli Sayı Sıfatları, Soru Sıfatları, Belirsizlik Sıfatları. Zamirler, Şahıs Zamirleri, Gösterme Zamirleri, Dönüşlülük Zamirleri, Soru Zamirleri, Belirsizlik Zamirleri. Zarflar: Yer Yön Zarfları, Miktar Zarfları, Soru Zarfları, Tarz Zarfları, Zaman Zarfları, Gerçekleme Zarfları. İkilemeler, Ünlemler. Edatlar: Bağlama Edatları, Ayırtlama Edatları, Soru Edatları, İstisna Edatları, Şart Edatları, Sebep Edatları, İhtimal Edatları, Sonuç Edatları, Açıklama Edatları. Mastarlar. Sıfat-Fiiller. Zarf-Fiiller. Fiiller: Geçişlilik, Ettirgenlik, Geçişsizlik, İşteş Çatı, Dönüşlülük, Edilgenlik. Fiil Şahıs Ekleri Ve Fiil Çekimleri: Basit Çekimler, Görülen Geçmiş Zaman Şahıs Ekleri ve Çekimi, Öğrenilen Geçmiş Zaman Şahıs Ekleri ve Çekimi, Geniş Zaman Şahıs Ekleri ve Çekimi, Şimdiki Zaman Şahıs Ekleri ve Çekimi, Gelecek Zaman Şahıs Ekleri ve Çekimi, Emir Ekleri ve Çekimi. Tek Heceli Fiillerin Emir Çekimi. Şart. Birleşik Çekimler.

Kelime türetmede her bir ön ve son ek Bâleybelende fonksiyonlarıyla yer alır. Burada bir fikir vermesi için fonksiyonları gösterilmeden örnekler sıralanmıştır:

İsimden İsim Yapma Eklerinden Örnekler

-âb: âb < â + âb (doğruluk), kalâb (ucuzluk), epâb (ayrılık), kebâb (eğrilik)...

-âr: âhâr < âh + âr (kamışlık), çebâr (topraklık), kışâr (odunluk)...

-câ: fâcâ < fâ + câ (kapıcı), kürcâ (arpacı), lebcâ (degirmenci), lizcâ (bezci)...

-ce: edce < ed + ce (yegâne), kâbilce (şâkirdâne), minâşce (yüksek), vahce (dîvâne)...

-cen: cencen < cen + cen (başçı), cünîcen (kalaycı), demcen (okçu), garcen (demirci)...

-cer: beycer (ağrılı), câhcer (bahtlı), gamcer (korkulu), hebcer (şehrli)...

-dân: demdân < dem + dâ (okluk), demürdân (iglik), dikendân (ignelik, sûzân-dân)...

-e/-a: fene < fen + e (pınar,), nuha (arpacık), zâme (aya)...

-ec: dikenec (sûzen-dân), fedec (üstûbec), nürec (kalem-dân)...

Fiilden İsim Yapma Eklerinden Örnekler

-a/-e: bege < beg + e (salınış), epe (ayru), habe (gizli), , kere (sayış), meke (boğuş)...

-am, -em, -m: em < e + m (doğru), ekem (ahd), salem (güç), vecem (varlık)...

-ân: efân (utanan), fegân (cevâb viren), fenân (bağışlayan), gehân (sevinen)...

-g: bergem < ber + g + em (bildürtmek), dezgem (götürtmek), nelgem (çıkartmak)...

-ge: deşge < deş + ge (kazma), hatge (burgu), tertge (süpürge)...

gi-: gifir < gi + fir (kaçacak yer), gifüz füz (bâzâr yeri), gihaveb (zindân)...

-in: çevîn < çev + î (baskın), febîn (yatsu), ketîn (dögeç)...

-k: biçek < biç + e + k (bıçkı), bilek (bilegi), cek (binit), çakak (çakmak) deşek (kazma)

me-: kalme (ucuzluk), kefme (kelime), lagme (ınçkırık), lugme (lûgat), rezme (âhıret)...

Yapı Bilgisinden Asıl Sayı Sıfatları

Ed (bir), bez (iki), cil (üç), düm (dört), hin (beş), vüs (altı), zâ (yedi), hî (sekiz), hid (tokuz), yâ (on), ker (yigirmi), liş (otuz), müd X müt (kırk), nih (elli), sev X süv X siv X sas X sus (altmış), TMaz (yetmiş), fî (seksen), tay X ta X tî (toksan), kâ (yüz), gan (bin)...

Sayıların harfle imla edilişi ve dizilişi Türkçedeki gibidir. Tek fark, birler hanesinin grubun başına getirilmesidir:

Onlar hanesinin dizilişi: edyâ X eyâ (on bir), bezyâ X beyâ (on iki), cilyâ X ciyâ (on üç), dümyâ X düyâ (on dört), hinyâ X hiyâ (on beş), vüsyâ X vüyâ (on altı), zâyâ X zeyâ (on yedi), hîyâ (on sekiz), hidyâ (on tokuz), edker X eker (yigirmi bir), bezker X beker (yigirmi iki), cilker X ciker (yigirmi üç), dümker X düker (yigirmi dört), edliş (otuz bir), (bezliş (otuz iki), cilliş (otuz üç), hidtî (toksan tokuz)...

Yüzler hanesinin dizilişi: bezkâ X bekâ (iki yüz), cilkâ X cikâ (üç yüz), dümâ X dükâ (dört yüz), hinkâ X hikâ (beş yüz), vüskâ X vükâ (altı yüz), zâkâ X zekâ (yedi yüz), hîkâ X hakâ (sekiz yüz), hidkâ (tokuz yüz)...

Binler hanesinin dizilişi: bezgan (iki bin), cilgan (üç bin), dümgan (dört

bin), bezkâgan X bekâgan X bekagan (iki yüz bin), cilkâgan X cikâgan X cikagan (üç yüz bin), dümkâgan X dükâgan (dört yüz bin), edyâgan X eyâgan (on bir bin), bezyâgan X beyâgan (on iki bin), cilyâgan X ciyâgan (on üç bin), vüsyâgan X vüyâgan (on altı bin), yâgan (on bin), kergan (yigirmi bin), lişgan (kırk bin), kâgan (yüz bin)...

edkâ X ekâ (yüz bir)

dümkâ hidliş: dört yüz otuz tokuz

dümkâ edyâgan bezkâ vüsnih: dört yüz on bir bin iki yüz elli altı

Söz dizimi bahsi gramerin diğer bölümleri kadar geniş ve zengindir. Özne (Özne ile Nakıs Fiiller İlgisi), Yüklem (İsim Cümlesinde Yüklem, Fiil Cümlesinde Yüklem), Mefûlün Mutlak, Nesne, Yüklem Gerçekleştiği Yer ve Zamanı Gösteren Tümleç, Yüklem Gerçekleşme Sebebini Gösteren Zarf Tümleci, Vasıta Hâlli Zarf Tümleci, Hâl, Temyîz, Müstesna.

Bâleybelenin en hacimli bölümünü sözlük teşkil eder. İki eserden meydana gelen sözlüğün ilk bölümünü *Zâte 'y-Vekeşâ ve Hâte 'y-Bekeşâ* (Aslu'l-mekâsıd ve Faslu'l-merâsıd) adlı masterlar oluşturur. Bu risalede madde başı yapılan Baleybelen master sayısı 2046'dır. İkinci eser *Kitâb-ı Pîre Fân-beben* (Âyîne-i Cihân-nümâ) adlı isimler sözlüğüdür. Bütün risaleler içinde en kapsamlı olanı budur. Basit, türemiş ve birleşik kelimeleri içeren bu metin toplam 6433 madde başından meydana gelir.

Masterlar Sözlüğünden İki Madde Başı

(em), togrı olmak ve togrılmak ki râst şuden'dür, e'em ve be'em ve emem ma'nâsına. Â, togrı ve râst'dur. Ve sezme ki pindâşten ve sanmak ki engâşten ve zann'dur, kehem ve sezem ve sanem ve savem ve kehem ma'nâsına. Bu zunûnuñ merâtibi vardur, lâkin cümlesi yakîne karîbdür. Ve nişân virme ki nişân dâden'dür, şenem'de beyân olur.

İki lügat bir ma'nâda isti'mâl olsa elbette bir cihetle mugâyereti olur, Bâleybelenüñ ketb-i 'ulûmında isti'mâlden ma'lûm olur. Meselâ, em, togrı olmak ve egrî iken togrılmak ma'nâsınadır, ammâ e'em, hemân nefsinde togrı olmak'dur ve be'em dahî hemân egrî iken togrılmak ma'nâsınadır. Ve em ve sanem ve savem ki sezme'dür; em'de tasdik cânibi tahkîkdür ve sanem'de cânibeyn berâberdür ve savem, savâb üzere iken şekk münfek degıldür. Bâkî mürâdif şeklinde olan lügatlar dahî böyle ve kıs 'alâ hâzâ tekûnu 'ale'l-hudâ.

(bem), egmek ve egilmek ki hamîden'dür, ebem ve kehem ve egem ma'nâsına, ammâ bem'de mutâva'at ekserdür, egzem ma'nâsına ki hemân

egilmek'dür. Ve bu cümle iki kat olmak ki dû-tâ şuden'dür ki bâ, 'alâmet-i müşârekettür.

İsimler Sözlüğünden İki Madde Başı

(fisâ), kesrile ev ki hâne ve beyt ve serây'dur, rid ve nevl ve nevlge ve cev ve ride ve nilâd gibi. Ammâ fisâ, cümlede ve ekser büyük serâylerde müsta'meldür. Ve nevl ve nilâd, tag başında ve sahrâda olan evler ki alaçık ve gömelte ve gâze dirler ki bârân-gurîz ve neser'dür. Ve nevlge, tasgîr ki hücre ve evcügez'dür ki serâçe'dür ve mutlak hânedür, kara eve medrid dirler. Cev ve ride, küçük evde müsta'meldür ki kede'dür. Meselâ, yemcev ve ridcev ve şemcev dinilür, mey-kede ma'nâsına.

(milâ), kesrile savaş ve ugraş ki ceng ve bîkâr ve neberd ve rezm ve harb'dur, kabe ve mirî ve jere ve yerbe gibi. Ammâ milâ, mutlak ceng'dür. Ve kabe, ceng-i âşûb'dur. Ve jere, kaçarak ceng'dür. Ve berme evâyil-i ceng'dür. Ve mirî, önegilikden kopan ceng'dür.